

ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРИЧИНИ ВИЗРІВАННЯ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ У ЦЕРКВІ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТИЯН-БАПТИСТІВ СЕРЕДИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

ХХ століття стало періодом тривалої кризи духовності в Радянському Союзі. Атеїстична держава використовувала всі можливі та неможливі важелі різноманітних впливів на релігійні об'єднання та рядових віруючих. Починаючи з часу утвердження радянської влади було оголошено відкриту війну проти будь-яких проявів релігії. Мали місце дійсні бойові дії: зі своїми ідеологічними фронтами, наступами та відступами, цілою системою розроблених операцій і планом тактичних дій у руслі затвердженої партією стратегії. Результатами таких суперечок між державою та її віруючими громадянами стали внутрішньоцерковні кризи, розколи та навіть ліквідації цілих конфесій. Найбільш жорстко йшла боротьба з нелояльними до радянської влади релігійними організаціями. Варто відзначити, що навіть зовнішня лояльність не рятувала релігійні об'єднання від натиску антирелігійного радянського штабу.

Головним методом розколу та активізації системної кризи у будь-якій деномінації чи церкві було штучне злиття різноманітних релігійних течій і напрямків, доволі часто з різним віросповідним світоглядом, культом і обрядовою практикою.

Цей метод не оминув і євангельських християн-баптистів — радянський витвір штучної конфесії, яка поєднала шість різних протестантських деномінацій під назвою Всесоюзна Спілка Євангельських християн-баптистів. Цим владні органи створили вибухонебезпечне підґрунтя для визрівання системної кризи в євангельсько-баптистському середовищі. І, як наслідок, постав розкол конфесії. Виникло кілька релігійних об'єднань: офіційно зареєстрована Всесоюзна Спілка ЄХБ, нелегальна Спілка Церков ЄХБ, автономні церкви ЄХБ. Така палітра в євангелізмі-баптизмі в дещо назвозміненому вигляді зберігається і в наш час.

Тож для розуміння причин такого розмежування в сучасному українському протестантизмі на прикладі Євангельських християн-баптистів варто спочатку проаналізувати та визначити передумови й причини кризи в церкві ЄХБ, яка дала початок такому становищу. Саме цій проблемі присвячена дана розвідка.

Отже, метою дослідження у межах нашої статті є визначення передумов і встановлення причин виникнення системної кризи в межах релігійного об'єднання Євангельських християн-баптистів за радянської доби. Така постановка проблеми повинна пролити світло на причини розколу між віруючими конфесії, який триває донині.

Означена нами проблематика цікавила науковців ще з радянського часу.

* Ляхно О.П. – старший викладач Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.

Найбільший внесок у її дослідження зробили О.Клібанов, Г.Ляліна, Л.Мітрохін, В.Подоляк, Ф.Федоренко, Е.Філімонов. Зрозуміло, що вони не вбачали серед причин кризи в церкві ЄХБ будь-яке втручання держави. Говорилося лише про об'єктивні причини наростання кризових явищ, занепад релігійних вірувань в умовах соціалістичної дійсності тощо.

Сучасні дослідники та конфесійні історики значно розширюють перелік причин і передумов розколу як прояву кризи. Це такі автори як: Л.Алексеева, Ю.Вільховий, В.Домашовець, Ю.Крючков, С.Савінський. Вони, спираючись, як правило, на документи, намагаються віднайти всі чинники формування кризових явищ серед віруючих ЄХБ.

Корені розколу 1961 року в євангельсько-баптистському русі відомий радянський дослідник „сектантства” О.Клібанов визначав ще в 20-х роках ХХ століття. Зокрема, він зауважував: „Необхідно нагадати, що в сектах баптистів, євангельських християн... царював дух ворожого нейтралітету, глухої, а часом і відкритої опозиції економічному, соціальному та культурному будівництву нашої країни” [Клибанов А.И. Из мира религиозного сектантства. — М., 1974. — С. 87].

Разом з тим боротьба в середині руху відома ще з самого початку існування пізнього протестантизму в Росії. У Російській імперії з часу виникнення штундобаптизму серед багатьох його течій чітко визначилися два головні напрями, зумовлені, на переконання його перших дослідників, т.зв. „класовою диференціацією” релігійних громад. На це звертали увагу С.Маргаритов, О.Пругавін й інші вчені того часу [Подоляк В. Баптизм: криза віровчення. — К., 1978. — С. 31].

Але особливо гостро розгорнулася внутрішня боротьба в церквах баптистів і євангельських християн у 20-х роках м. ст. Так, зокрема, посилення відцентрових тенденцій у цих конфесіях відбулося з 1923 року, коли керівництво церков під тиском більшовицької влади було змушене на загальноконфесійному з'їзді заявити про свою лояльність до атеїстичної держави та визнали за можливе службу віруючих у Червоній армії. Однак ці рішення тривалий час саботувалися більшістю помісних церков, за що вони були закриті, а їх діяльність – заборонена. Майже всі пресвітери та проповідники побували у в'язницях, більшість з них — кілька разів, а частина не повернулася взагалі.

Ці ж питання взаємодії держави й церкви розглядалися на з'їзді конфесій в 1926 році. Знову керівництво, зокрема євангелізму, розділилося на дві частини: з 334 делегатів голосувало за прорадянську резолюцію 224 особи (тобто 2/3 делегатів). Мабуть, саме таке голосування й визначило долю подальших всецерковних з'їздів ЄХБ — вони не скликалися аж до 1963 року.

Процес боротьби між різними течіями в баптизмі та євангелізмі тривав і в тяжкі 30-ті роки м. ст. [Путинцев Ф.М. Политическая роль и тактика сект. — М., 1935. — С. 310-392]. Разом із цим, незважаючи на явні суперечки, верхівка всі свої зусилля спрямовувала на те, щоб урятувати свої общини від розпаду або загибелі. Для цього робилися неодноразові спроби об'єднати їх в єдину організацію.

Ідеологічну платформу майбутнього розколу в церкві ЄХБ також слід шукати ще в 20-тих роках ХХ століття. Саме тоді в середині євангельського християнства виникла течія начолі з І.Каргелем, у багатьох питаннях опозиційна до лідера церкви І.Проханова. І.Каргель бачив майбутнє євангелізму не в політиці прилаштування до нового політичного та соціального устрою, якої активно дотримувався І.Проханов, а в посиленні консервативного, містичного начала в євангельському християнстві, в „освяченні” та „очищенні” віруючих, у їх „духовному відродженні” [Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 4648, оп. 2, спр. 203, арк. 5-6].

У 1960-х роках нові опозиціонери від баптизму візьмуть на озброєння дану програму І.Каргеля. За основу свого вчення вони візьмуть працю „Христос — освящение наше”, дещо змінивши трактування основних її положень [ЦДАВО України. — Ф. 4648, оп. 2, спр. 203, арк. 5-6].

З початком війни Й.Сталін відмовився від політики тотального знищення релігії. У рамках нової релігійної політики партії у травні 1942 року було оприлюднено лист-відозву, підписаний М.Левінданто та М.Голяєвим — з боку баптистів, а також М.Орловим і А.Андреевим — з боку євангельських християн. Розісланий лист по всіх регіонах СРСР закликав віруючих взяти активну участь у справі визволення країни від іноземних поневолювачів.

Самостійні спроби здійснення об'єднання баптистів з євангельськими християнами проводилися ще в умовах війни [Див.: Савинский С.Н. История русско-украинского баптизма.- Одесса, 1995. — С. 115-116]. Але стрімке зростання релігійності радянського населення, у т. ч. і на окупованих німцями територіях, не влаштувало вище політичне керівництво СРСР. Тому воно вирішило поставити цей процес під свій контроль.

Уже 19 травня 1944 року постановою Ради Народних Комісарів (РНК) за №572 було створено Раду у справах релігійних культур (РСРК) при РНК СРСР (з 1946 року при Раді Міністрів СРСР), а через 10 днів уряд новою постановою визначає основні функціональні обов'язки РСРК [Див.: Вільховий Ю.В. Політика радянської держави щодо протестантських церков в Україні (середина 40-70-х років ХХ ст.): Дис... канд. іст. наук. — Полтава, 2002. — С. 39-40]. Нова державна структура контролю одразу ж взялася за підготовку до штучного об'єднання баптистів і євангельських християн в єдину, легко контрольовану церковну організацію зі „слухняним” керівництвом. Робилося це задля беззаперечного управління помісними церквами та масовою релігійною свідомістю громадян.

Провівши відповідну роботу з ув'язненими священнослужителями євангельського та баптистського віросповідання, попередньо звільнивши їх частину (напевно ту, котра пообіцяла свою лояльність до радянської влади та її законодавства про культу), РСРК у вересні 1944 року звернулася до уряду з поданням про надання дозволу на проведення наради релігійного активу для проголошення утворення нової церковної спілки. Уряд, звісно, дав згоду [Савинский С.Н. История русско-украинского баптизма. — Одесса, 1995. — С. 116].

З'їзд-нарада проходив з 26 по 29 жовтня 1944 року в Москві за участі 45 відібраних делегатів, який проголосив утворення Всесоюзної Спільки євангельських християн і баптистів (ВСЄХІБ) (з жовтня 1945 року — ВС ЄХБ) [История Евангельских христиан-баптистов в СССР. — М., 1989. — С. 231-232]. На нараді також був утворений керівний орган Спільки — Всесоюзна Рада ЄХІБ (ВРЄХІБ) [Братский вестник. — 1945. — №1. — С. 27]. Хоча баптисти та євангелісти мали в Раді рівне представництво, у президії перевага була явно на боці євангельських християн [История Евангельских христиан-баптистов в СССР. — М., 1989. — С. 231-232].

До речі, на об'єднаній нараді з 45 делегатів лише 11 представляли Україну. Разом з тим, як зазначають дослідники, посилаючись на дані ВР ЄХБ, наприкінці 50-х років м. ст. в Україні проживало до 75% членів церков ЄХБ [История религии на Украине: Навчальный посібник. — К., 1999. — С. 379-380].

ВРЄХІБ розробила Положення про Спільку ЄХІБ, в якому переважно повторювалася угода 1920 року [Братский вестник. — 1945. — №1. — С. 25-34]. Дослідивши детальніше цей документ, Ю.Вільховий дійшов до висновку, що Положення розроблялося з урахуванням рекомендацій радянських і партійних органів влади [Вільховий Ю.В. Політика радянської держави щодо протестантських церков в Україні (середина 40-70-х років ХХ ст.): Дис... канд. іст. наук. — Полтава, 2002. — С. 42].

Була встановлена нова система управління в межах Спільки. Без змін залишився лише принцип обрання голови, успадкований від євангельських християн. Для управління регіонами була створена система уповноважених Ради, незабаром доповнена старшими пресвітерами, які формально призначалися Радою, але реально радянськими органами влади. До функцій старших пресвітерів входило: відвідування громад району (області), спостереження за церковним благоустроєм, контроль за виконанням урядових розпоряджень з релігійних питань, нагляд за участю громад у грошових зборах на утримання правління Спільки.

Як бачимо, повноваження старших пресвітерів нагадували, з одного боку, радянський адміністративний стиль управління, а з другого – єпископську форму управління церквою. Проведення всесоюзних з'їздів не передбачалося, тому ВРЄХІБ (з 1946 року — ВР ЄХБ, коли сполучник „і” у назві конфесії було замінено дефісом з метою остаточного оформлення єдності) отримав статус керівного органу з необмеженою владою в межах церкви ЄХБ.

У подальші роки стало зрозуміло, що віровчення, обрядова практика та церковний устрій ВС ЄХБ поступово набули неоднозначних рис, часто стаючи наріжним каменем внутрішньої боротьби та суперечок. У питаннях церковної організації, порядку богослужіння і церковної дисципліни ВС ЄХБ спиралася в основному на баптистські канони, а в догматичних питаннях наслідувала традиції євангельських християн [Див.: Лялина Г.С. Баптизм: иллюзии и реальность. — М., 1977. — С. 36].

Таким чином, у ВС ЄХБ панував організаційний централізм, традиційний для російських і радянських баптистів. У галузі догматики нової Спільки також

переважали баптистські принципи: наголос робився на особисті відносини з Богом, індивідуальне вдосконалення, а не на соціально-політичне вчення (якщо не вважати таким радянський патріотизм і лояльність до влади).

Отже, атеїстична влада змогла нав'язати Спільці проханівські кадри з їхніми принципами абсолютної лояльності, щодо неї, а також квієтизм, соціальну пасивність та організаційний централізм, як традиційні риси баптизму.

Радянська влада змусила ввійти до ВС ЄХБ й інші євангельські течії протестантизму. Згідно з т.зв. Серпневою угодою 1945 року до складу цієї Спільки ввійшли християни віри євангельської (ХВЕ) — п'ятидесятники, оскільки їм було категорично відмовлено у реєстрації окремої спільки [История Евангельских христиан-баптистов в СССР. — М., 1989. — С. 233]. П'ятидесятники (вірніше їх частина) погодилися не „говорити мовами” без тлумачника, визнавши це безплідним даром, а також не проводити обряд омовіння ніг, що на місцях викликало ряд конфліктів. Того ж року до ВС ЄХБ також приєднався ряд естонських громад євангельського напрямку; наступного — 25 громад вільних християн-дарбистів. У 1947 році відбулося об'єднання з євангельськими християнами в дусі апостольському та євангельськими християнами-тверезниками [Див.: Гартфельд Г. Научное исследование контекстуализации богословских доктрин в жизни церквей Евангельских христиан-баптистов под руководством Всесоюзного Совета ЕХБ в бывшем Советском Союзе. — Черкассы, 1995. — С. 33-36]. З 1945 по 1947 рік до складу ВС ЄХБ ввійшло близько 70 церков (громад) Спільки Церков Христових, які знаходилися на території Західної Білорусі та України, приєднаної після війни до РСР. У 1965 році також приєдналися громади братських менонітів (церковні меноніти залишилися поза Спількою) [Див.: История Евангельских христиан-баптистов в СССР. — М., 1989. — С. 234; Бычков А.М., Савченко П.Д. Тридцатилетие единства нашего братства // Братский вестник. — 1974. — №6. — С. 2-4].

Обов'язкова повсюдна державна реєстрація громад безперешкодно тривала до 1948 року, після чого почалися масові відмови у реєстрації. Деякі зареєстровані громади ЄХБ неочікувано знімалися з реєстрації В такий спосіб радянські органи влади здійснювали тиск на членів релігійних громад. Їх пресвітери не могли бути обраними без погодження з уповноваженими РСРК на місцях. Інститут старших пресвітерів поступово ставав духовною ієрархією, склад ВР ЄХБ не переобирався, перебуваючи під тотальним державним контролем.

У цілому в другій половині 40-х — упродовж 50-х років минулого століття віруючі конфесії опинилися під жорстким контролем з боку державних органів. Роботу з віруючими проводили апарати облвиконкомів, райвиконкомів, міських, селищних і сільських рад, партійні комітети та органи міліції. Відомості про діяльність нелегальних (незарєєстрованих у органах влади) релігійних формувань передавалися безпосередньо до управлінь КДБ [Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 24, спр. 1572, арк. 25].

У цілому політика РСРК була спрямована на локалізацію релігійного руху,

розпалювання ворожнечі в громадах, дискредитацію релігійних лідерів і уособлювала державну політику щодо релігійних культів. Саме Рада визначала та спрямовувала розвиток усіх протестантських конфесій у СРСР повоєнного періоду. Її діяльність стала однією з головних причин розколів у релігійному середовищі. Так відбулося і в церкві ЄХБ.

В оцінці умов об'єднання євангельських християн і баптистів існують значні розбіжності. Так, зокрема, офіційна радянська історіографія говорить про певну штучність злиття протестантських церков [Див.: Митрохин Л.Н. Баптизм. — М., 1974. — С. 77]. У той же час С.Савінський говорить, що злука відбулася без будь-якого тиску — об'єднання начебто йшло знизу, стихійно, без впливу властей і керівництва спілками [Див.: Савинский С.Н. История русско-украинского баптизма. — Одесса, 1995. — С. 115-116]. Мабуть що з останнім твердженням можна частково погодитися, оскільки багато громад віруючих об'єднувалося добровільно. Але без втручання держави та без дозволу влади офіційне злиття двох церков ніколи б не відбулося.

Однією з причин утворення ВР ЄХБ і ВС ЄХБ, певного полегшення релігійного життя в СРСР під час другої світової війни конфесійний історик Ю.Крючков називає рішення Тегеранської конференції 1943 року. На цій зустрічі голів урядів СРСР, Великобританії та США Радянському Союзові взамін надання військової та гуманітарної допомоги була поставлена вимога ліквідувати існуючі в країні порушення основних прав людини. Ялтинська конференція 1945 року, зазначає дослідник, підтвердила цю ж саму вимогу [Див.: Крючков Ю.К. Внутрицерковное Движение ЕХБ в бывшем Советском Союзе. — Сакраменто (США), 2001. — С. 5-6].

Але після закінчення війни радянське керівництво вирішило порушити свої обіцянки країнам Заходу. Уже 1948 року, як це вже згадувалося вище, реєстрація нових церков ЄХБ повністю призупинилася. Почався навіть зворотній процес — зняття громад з реєстрації, і в першу чергу невдоволених державною політикою у релігійній сфері та діяльністю підконтрольної атеїзмові ВР ЄХБ [Вестник истины. — 1986. — №3-4. — С. 31].

Поновилися радянські репресії, спрямовані на утихомирення віруючого активу церкви ЄХБ і дотичних до неї конфесій.

За даними віруючих ще в 20-30-х роках м. ст. до в'язниць і таборів було кинуто більше 25 тисяч їх одновірців. Із них кілька тисяч додому не повернулося [Див.: Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. — Вильнюс-Москва, 1992. — С. 142].

Примусова інкорпорація викликала широке невдоволення віруючих усіх трьох конфесій. Але жорстка позиція партійного керівництва щодо об'єднання протестантських громад під «одним дахом», контрольованим з боку держави, не залишила жодних шансів на зміну такої ситуації. Подібна практика штучного урупнення релігійного об'єднання буде реалізовуватися й надалі.

У повоєнні роки радянською владою було заарештовано та засуджено на довічне ув'язнення більше 20 тисяч проповідників і церковного активу ЄХБ, які не погоджувалися з релігійною політикою держави та проявляли свою

нелояльність до законодавства про релігії і культури [Див.: Домашовець В. Український Євангельсько-Баптистський рух в його 150-літній ювілей. 1852-2002. — Морріс Плейнс-Луцьк, 2002. — С. 60].

Таким чином, від об'єднання у 1945 році програли і євангельські християни, і баптисти, і п'ятидесятники та ін. До нової церкви було закладено багато суперечностей, двозначних положень, незавершених пунктів її статуту. Усе це рано чи пізно повинно було проявитися у внутрішній організації ВС ЄХБ — спілки шести конфесій. Так, проти укладення Серпневої угоди 1945 року виступив цілий ряд місцевих громад п'ятидесятників по всій Україні [ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 4555, арк. 349]. Також було багато невдоволених і в середовищі євангельських християн, і серед баптистів.

У цілому протестантські об'єднання України післявоєнного періоду поділялися на три великі групи: зареєстровані (лояльно ставилися до радянської влади і підкорялися контролеві РСРК); незареєстровані, діючі у наявному порядку (лояльні до влади, але виступали проти державного втручання у справи церкви); релігійне підпілля (незарєєстровані групи віруючих, які боялися радянської влади і виступали проти державного втручання у свої внутрішні справи) [Див.: Вільховий Ю.В. Політика радянської держави щодо протестантських церков в Україні (середина 40-70-х років ХХ ст.): Дис... канд. іст. наук. — Полтава, 2002. — С. 60-61]. Цей стан речей прямо торкався й віруючих ЄХБ.

Прибічники багатьох течій п'ятидесятників участі в «Серпневій нараді» не брали взагалі й продовжували свою роботу з розкладу громад ЄХБ. Таку ж позицію посіло багато громад євангелістів і баптистів: «Євангельські вільні християни», «Українське об'єднання ЄХБ», «Стародавні християни», «Християни в душі апостольському» (об'єдналися лише в 1947 році), «Місія євангельських християн» (Західна Україна). До речі, Українське об'єднання ЄХБ, яке створювалося та неодноразово поновлювалося упродовж 20-40-х років минулого століття, займало проукраїнські національні позиції й проводило пропаганду проти т.зв. «москоствуючих баптистів» і ВР ЄХБ у цілому. Громади власне баптистів, які відмовилися від об'єднання, утворили численні незареєстровані спільноти та групи «чистих» і «вільних» баптистів, котрі оголосили, що вони вільні від покори релігійній ієрархії та світській владі [Див.: Федоренко Ф.И. Внутрицерковная и межцерковная борьба в сектантстве // Религия и идеологическая борьба. Сборник трудов. — М., 1974. — С. 154].

Новоутворений центр ВС ЄХБ не мав жодних повноважень від помісних церков, фактично учасники наради обрали самих себе. У подальші роки можна було виправити цей недолік і провести повноважний з'їзд. Але впродовж 19 років він жодного разу так і не скликався.

Таким чином, ВР ЄХБ під «тиском зовнішніх», узурпувавши церковну владу помісних громад, відбрала у них усі права та свободи, які визначали їх самостійність і незалежність, а відтак стала не лише главою церкви, але й монополістом в основних сферах церковної життєдіяльності.

Так, узаконення громад стало можливим лише після визнання їх ВР ЄХБ,

лише Раді належало виняткове право видавничої діяльності, відкриття Біблійних курсів, зв'язків із зарубіжними церквами та організаціями, постачання нових служителів, відкриття нових церков тощо. Таке становище фактично перетворило помісні громади в безправні приходи, а центральний орган управління — ВР ЄХБ у загальноцерковний синод із законодавчою, судовою та виконавчою релігійною владою. Від баптистських принципів організації церкви залишилися лише назва віросповідання. Фактично була створена нова форма церковного устрою — «радянський баптизм», яка цілковито підкорила помісні громади спочатку релігійній, а потім і державній владі.

Вище ми спробували проаналізувати основні передумови та причини наступних розколів в середовищі віруючих євангельсько-баптистського спрямування. Дослідження дає підставу для наступних висновків:

1. Внутрішня боротьба серед євангельських християн і баптистів тривала ще з часів Російської імперії, посилившись у несприятливих умовах за радянської доби. Особливої гостроти ці протиріччя набули після штучного об'єднання цих двох конфесій до одного релігійного об'єднання — Всесоюзної Спільки ЄХБ.

2. Найбільшим чинником розмежування у конфесії було ставлення віруючих до взаємодії держави й церкви. Співпраця з державними органами одних категорично засуджувалася іншими. На цій основі й відбудеться опісля розкол у церкві.

3. Штучність утворення єдиної Спільки ЄХБ у 1944 році підтверджується проведеними задля цього заходами органів влади. Але, разом з тим, варто відзначити, що віруючими здійснювалися і самостійні спроби об'єднання. Державним структурам удалося направити ці намагання у потрібне їм русло.

4. Криза церкви ЄХБ була системною, вона охопила всі сторони життя віруючих і всі місцеві громади, які встигли зареєструватися в органах державної влади.

5. Результатом кризи в середині Всесоюзної Спільки ЄХБ став її фактичний розпад на три великі течії: лояльна до держави Спілька ЄХБ, опозиційна до ВР ЄХБ і державних заходів Спілька Церков ЄХБ, відносно нейтральні та незалежні автономні церковні спільноти. Така картина в євангельсько-баптистському русі збереглася до нашого часу.

Отже, проведений аналіз передумов і причин визрівання системної кризи в церкві ЄХБ у 1950-1960-х роках дає підстави до вивчення наслідків церковного розколу. Такою є перспектива подальших досліджень у цьому напрямку релігієзнавства.